

тюркізми, які збереглися в російській і українській мовах, могли переосмислюватись, розширювати первісне значення. До прикладу, кирпич (рос.), означаючи спочатку “квадратний брикет з глини”, з часом починає вживатися на позначення інших предметів схожої форми: кирпич (хліба); ізюм — сушені ягоди винограду й “ізіюмка” — “привабливий”; каюк — “різновид лодки з плоским дном” і значення у предиктивній формі “кінець, загибель”; сарай — “палац” і “непридатне для проживання складське приміщення” і т.д.

В українській мові яскравий приклад такого переосмислення являють деякі тюркізми — історизми, які ґрунтовно ввійшли в українську літературну мову.

Тюркізми проникали в слов'янські мови не лише безпосередньо. Так, у польську через посередництво української потрапили слова каптан, курінь, кендох і т.д.

У сучасних російській і українській мовах відбулося значне зближення у використанні тюркізмів у літературній мові, і, перш за все, найменувань специфічних понять і предметів побуту, наприклад, слова: кумис, тубетейка, халат, урюк, кишмиш, чалма, візир, емір, султан, мечеть, аллах, шербет, паранджа, калім і ін. — спільні для російської і української мов.

ЗІСТАВЛЕННЯ ЯК ПРИНЦИП ВИВЧЕННЯ ДИФЕРЕНЦІЮЮЧИХ НАПИСАНЬ

Л.Г.Райська (Чернігів)

Семантико-диференціюючі написання є одним із найскладніших для студентів розділів української орфографії. Труднощі, які виникають у процесі його засвоєння, визначаються складністю самого мовного матеріалу. Цей розділ орфографії найкраще виявляє залежність орфографічної норми від смислової сторони мовлення і демонструє те, як можна найбільш точно передати на письмі найтонші відтінки значень.

Основним методичним принципом вивчення диференціюючих орфограм, на наш погляд, має стати принцип зіставлення взаємозмішуваних написань.

У лінгводидактичній літературі зіставлення розглядається і як прийом (Є.С.Рубан, О.П.Сергієвський, О.Я.Савченко), і як метод (М.С.Рожественський), і як принцип (Г.Н.Приступа, М.Т.Баранов, Г.М.Іваницька).

У словниках термін “зіставлення” здебільшого тлумачиться як синонім слова “порівняння”. У спеціальній літературі при майже паралельному вживанні слів “зіставлення” і “порівняння” деяка перевага все ж віддається першому з них.

Є спроби розмежувати дані поняття на основі розрізнення етапів процесу порівняння. На думку Г.Д.Кирилової, прийом порівняння “складається з двох основних частин: із зіставлення, коли вичленовуються ознаки, за якими повинно бути проведене порівняння, і власне порівняння, коли визначається спільне і відмінне між об'єктами”.

(Кирилова Г.Д. Дидактический принцип сравнения. Сов. педагогика. — 1955. — № 2. — С. 25).

Така інтерпретація цих термінів викликає сумніви.

Деякі дослідники порівняння за схожістю називають зіставленням, а порівняння за відмінними ознаками — протиставленням. (Палей И.Р. Сравнение при изучении грамматики / Русский язык в школе. — 1965. — № 1. — С. 45).

Інший зміст вкладає у термін “зіставлення” М.С.Рожественський. “Метод зіставлень у двох варіантах (встановлення подібного та відмінного), — пише М.С.рождественський, — допомагає виявити семантику правопису, його внутрішній смисл”. (Рожественский Н.С. Противопоставление как одно из свойств морфологического правописания / Рус. язык в школе. — 1946. — № 3-4. — С. 48.).

Отже, М.С.Рожественський не розглядає зіставлення лише як процес порівняння за схожістю. Певне, варто віддати перевагу цій точці зору і використовувати термін “зіставлення” в більш широкому розумінні цього слова.

Зіставити — це, на наш погляд, рядом, попарно поставити, розмістити певні об'єкти з метою виявлення їх схожих і відмінних ознак. Порівнювати ж можна і об'єкти, які знаходяться одне від одного на далекій відстані, події минулого і сучасного тощо. Виходячи з такого розуміння слів “зіставлення” і “порівняння”, ми використовуємо термін “зіставлення взаємозмішуваних написань”, вважаючи, що він найбільш точно передає суть методичної роботи щодо вивчення семантичних написань.

Зіставлення в навчанні мови розглядається вченими як засіб глибокого розкриття правил правопису, значення слів і особливостей їх граматичних форм, як засіб аналізу явищ і узагальнення. Особливо підкреслюється важливість зіставлення при узагальненні матеріалу, закріпленні пройденого.

Не заперечуючи важливої ролі прийому зіставлення в оволодінні мовою і орфографією зокрема, ми вважаємо особливо ефективним зіставлення при вивченні диференціюючих написань, більше того, цей прийом варто розглядати як основний принцип засвоєння смислових орфограм.

В області семантико-диференціюючих орфограм особливо важкими є теми “Написання НЕ”, “Правопис складних прикметників”, “Правопис прислівників”. “Вживання великої букви”.

Оскільки в орфографії прислівників, складних прикметників, великої літери зберігається багато суто традиційних написань, при розгляді даної групи орфограм зупинимось на особливостях вивчення правопису НЕ.

Засвоєння написання НЕ вимагає від студентів всебічних граматичних знань: уміння швидко розрізняти частини мови, визначати зв'язки слів у реченні, знаходити протиставлення та ін. Необхідні також уміння добирати слова-синоніми, визначати найтонші відтінки значень слова. У зв'язку з цим слід добирати вправи, спрямовані на вироблення певного виду мовного аналізу. Однак принцип зіставлення взаємозмішуваних орфограм треба реалізовувати в матеріалі вправ послідовно і систематично.

Завдання на зіставлення правопису слів можна оформити у вигляді таблиць або звичайних вправ, які містять зіставний матеріал.

Завдання 1. Порівняйте приклади. Поясніть різне написання НЕ зі словами.

У неголодного на думці гульня, а в голодного — обід. (Н. тв.)

Зима невелика, та в неї рот великий: хто це забуває, то й його з'їдає. (Н.тв.)

Де багато кухарів, там собаки не голодні. (Н. тв.)

Не велика біда, що без риби середя. (Н. тв.)

Незв'язаний сніп — солома. (Н. тв.)

Недаремно коваль держить кліщі. (Н. тв.)

Змолв батько невіяне, спекла мати несіяне. (Н. тв.)

Добро втратити — небагато втратити! Честь втратити — втратити багато (О.Гончар).

Мішок, та не зав'язаний. (Н. тв.)

Не даром ходить слава, що мастака боїться справа. (Н. тв.)

Не хвали кашу, коли просо не посіяне. (Н. тв.)

Хоч не багато, та на тарілочки. (Н. тв.)

Щодо правопису НЕ з дієприкметниками, то ефективними будуть вправи на знаходження дієприкметників і залежних від них слів, адже найчастіше саме у невмінні виявити залежне слово приховується причина орфографічних помилок.

Завдання 2. Розгляньте приклади різного написання НЕ з дієприкметниками до залежних від них слів поставте запитання.

Непрочитана книга лежала на столі.

Не прочитана мною книга лежала на столі.

Не прочитана в дорозі книга...

Досі не прочитана книга...

Ще не прочитана книга...

Нез'ясоване питання

Не з'ясоване нами (учнем, ніким) питання; зовсім (ніяк) не з'ясоване питання; досі (ще, вчора) не з'ясоване питання; не з'ясоване на уроці питання;

Завдання 3. Прочитайте вправу. Знайдіть залежні від дієприкметників слова, випишіть їх разом з дієприкметниками. Залежні слова підкресліть і поставте до них запитання. Поясніть правопис.

1. Земля — як панцир черепах, лежить, не змита і грозою. 2. І хмари, не прив'язані до слова, от просто так — плывуть собі й плывуть. 3. Ступив на траву не відомої досі землі. 4. І стоїть неумитий присмерк за розхитаними дверима. 5. Гине час, стікаючи кров'ю не написаних нами поем. 6. Він мав ім'я нечуване у світі. 7. Долина з чашею туману. а далі схил і небосхил — усе кургани та й кургани ще не заораних могил. 8. І в Борисфен задумливо впадає якась не знана грекові ріка. (Із творів Л.Костенко).

Наведена вправа, крім дієприкметників, містить “конфліктні” слова — прикметники з НЕ (не відомої, нечуване), які вимагають від студентів більш вдумливого аналізу.

Завдання 4. Перебудуйте речення так, щоб частка НЕ писалася з дієприкметниками окремо:

1. Невживане залізо скоро ржавіє. (Н. тв.). 2. Загойдалися в палісаднику віти акації, всіяні незрозумілими струками. (З газ.). 3. Неприкриті дерева сповіщали про наближення зими. (З газ.) 4. Несходжені нас ждуть шляхи. (З газ.).

Значну увагу потрібно приділяти аналізу найтонших відтінків значень, від яких залежить правопис НЕ, інтонаційному аналізу речення з метою виявлення наявності чи відсутності в реченні протиставлення.

Завдання 5. Прочитайте речення. Які з них допускають подвійне написання НЕ? Поясніть, як це пов'язано зі значенням слова.

Примітка: Написання НЕ з прикметниками і прислівниками іноді може бути подвійним в залежності від змісту висловлювання. Порівняйте: кімната невелика (маленька) — кімната не велика (не великих розмірів, але й не маленька).

1. Хоч з одної печі, та не однакові калачі. 2. Як жовтень студений, то і зима буде не тепла. 3. Без добавки і борщ не смачний. 4. Смирне щеня, та не надовго. 5. Вогонь — не приятель, а водиця — сестриця. 6. Хоч не рано почали, так багато утяли. 7. Із сала не велика слава, тільки ласосі. (Н. тв.).

Завдання 6. Порівняйте речення. Поясніть написання НЕ.

Дідусь недочуває і недобачає.

Він не почув моїх слів.

Ночей не сплять, недоїдають і хворіють. (А.Чехов).

Не доспала, не доїла, бо на чужих усе робила. (Н. тв.)

Лихий кухар або недосолить, або пересолить. (Н. тв.).

Не досолить — не доїсть. (Н. тв.)

Марко чогось недоказував. (Н.Рибак)

Батько не доказав останніх слів.

Завдання 7. Вкажіть, у яких реченнях до слів з НЕ є протиставлення. Поясніть написання НЕ.

1. Плуг та борона самі не багаті, а весь світ кормлять. 2. Робітник з нього незavidний, але опудалом на баштані його буде далеко видно. 3. Не святі горшки ліплять, а прості люди. 4. Хоч річка і невеличка, а береги ламає. 5. Не одежа красить чоловіка, а добрі діла. 6. Хоч не пишно, але затишно. 7. Невеличка пташка, а гострий дзьоб. (Н. тв.). 8. Деся, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талант до віршів не позичений, а власний. (Л.Українка).

Змістом останньої вправи є речення лише зі сполучниками **а, але**. Саме наявність цих сполучників призводить до необдуманих висновків про наявність протиставлення в реченні. Берегтесь до уваги лише формальна ознака (сполучники **а, але**), що стає причиною помилок у написанні слів. Тому завдання спрямовано на те, щоб студенти неформально вирішили питання про наявність чи відсутність у реченні протиставлення.

Треба відзначити, що вправи на правопис НЕ повинні ґрунтуватися на синтаксичній основі, чого вимагає специфіка цієї орфограми.

Не до всіх диференціюючих написань потрібен однаковий підхід, у кожному конкретному випадку необхідно виходити з певної мовної ситуації. Але одна важлива умова має виконуватись завжди при доборі завдань, спрямованих на завсоєння орфографічних норм семантико-диференціюючих написань: вправи повинні бути зіставного характеру, включати взаємозмішувані орфограми.

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ІЗ ТЛУМАЧНИМИ СЛОВНИКАМИ

Р.В.Гапоненко, Г.І.Гладіна (Чернігів)

Наша мова дуже багата: кількість слів у ній величезна. Проте словниковий запас окремої людини, хай навіть і освіченої, порівняно невеликий. Чим ширший світогляд людини, тим багатший і різноманітніший її словник (наприклад, словник Л.М.Толстого налічує понад 30 тисяч слів, в той час як словниковий запас “звичайної” людини містить від 2 до 5 тисяч слів).